

Szabó Tibor

ÁLLAM ÉS CIVIL TÁRSADALOM GRAMSCINÁL

Mind elméletileg, mind gyakorlatilag rendkívül nagy jelentősége van manapság az állammal való foglalkozásnak. A XX. század végén ugyanis újból erőteljesen vetődik fel a század elején már egyszer felvetődött kérdés: vajon az állam csak kényszerapparátus, vagy a benne lévő civil társadalmon keresztül az állampolgárok szellemi és erkölcsi vezetését is el kell látnia. Úgy véljük, hogy az olasz filozófus és politológus Antonio Gramsci ezekre a problémákra máig érvényes hatállyal próbált meg felelni.

A civil társadalom fogalmának előzményei

A Gramsci-féle civil társadalom fogalmának tanulmányozása során minduntalan felmerül: hogyan választották meg Gramsci elődei ezt a kérdést. Ennek részletes tárgyalására itt nem térhetünk ki, csak utalunk arra, hogy Ágh Attila és Szabó Máté már foglalkozott e témával¹.

Tudjuk, hogy komolyabb formában *Hegel* vetette fel az állam és a civil társadalom kapcsolatának kérdését, *A jogfilozófia alapvonalai* című könyvében. Itt igen általános formában felveti az állam és „polgári társadalom” kettéválásának és „kölcsonös megkötöttségének” a problémáját és dialektikus módon az egyiket a másiktól különállóként, de egyúttal összekapcsoltként tételezi. Hegel tehát észleli a francia forradalommal beindult történelmi fejlődés sajátosságát, azt, hogy ekkortól kezdve beszélhetünk az állam és civil társadalom különválásáról, de e különválást Hegel még nem tarthatja szembenállásnak. Azért is, mert az állam funkcióját nem a civil társadalomtól való elkülönülés felerősödésében, hanem annak megnyerésében látja.

Ezzel függ össze, hogy Hegel az államot „az erkölcsi eszme valóságának” tartja², amely harmonizál véleménye szerint a civil társadalom elvárásaival, s így a „megbékélés” is természetszerűen következett számára.

A marxizmus klasszikusai közül különösen a fiatal Marx és Engels foglalkozott e témával. Itt ismét nincs mód arra, hogy végigkísérjük gondolkodásuk fejlődését e téren. Marx és Engels már *A német ideológiában* a civil társadalmat

„minden történelem igazi kohójának és színterének” nevezik. „A polgári társadalom átfogja az egyének egész anyagi érintkezését a termelőerők egy meghatározott fejlődési fokán belül... A »polgári társadalom« szó a XVIII. században támadt, amikor a tulajdonviszonyok már kinőttek az antik és a középkori közösségből. A polgári társadalom mint olyan csak a burzsoáziával fejlődik ki... amely minden időben bázisa az államnak és az egyéb eszmei jellegű felépítménynek...”³ A civil társadalom tehát szerintük anyagi, gazdasági jellegű és alapja az államnak. Engels *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása* című írásában hasonló szellemben beszél arról, hogy a modern történelemben „az állam, a politikai rend az alárendelt, míg a polgári társadalom, a gazdasági viszonyok birodalma a döntő elem. A hagyományos nézet, melyet Hegel is vallott, az államban a meghatározó, a polgári társadalomban az általa meghatározott elemet látta. A látszat meg is felel ennek.”⁴ Ugyanebben az írásában Engels leírja az állam elidegenedését a társadalomtól, azt a folyamatot, amely során az állam a társadalommal szembeni önálló hatalommá vált. Marx pedig *A gothai program kritikájában* éppen ezzel kapcsolatban mondja a következőket: „A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma is az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadabbak, amennyire az »állam szabadságát« korlátozzák.”⁵ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy az állam elidegenülésének „visszavételéhez” többek között a civil szféra felértékelődése is szükséges feltétel.

Történelmi okok miatt azonban *Lenin* egy olyan állam-fogalmat adott, amely a jakobinus állam eszménynek felelt meg. Ebben az állam kényszer funkciója a domináns és csak olykor-olykor és élete vége felé merül fel nála a társadalom nevelésének a problémája, mint az állam egyik funkciója. Lenin – és erről is beszélni kell – szinte egyáltalán nem foglalkozott a civil társadalom kérdésével,⁶ bár ehhez közeli témával igen.

Így aztán természetes, hogy a civil társadalom kérdését a marxizmuson belül olyan gondolkodók kezdték újból elemezni, akik vagy Hegelhez, vagy Marxhoz nyúltak vissza. Csak egy példát: *Lukács*, amikor a húszas években Leninről ír, már saját korábbi elképzelését ötvözi Leninével, amikor azt mondja: „Minden osztályuralom az erőszakon alapul, hosszú távon mégis lehetetlen kizárólag a nyers erőszakra alapozni az uralmat. Már Talleyrand megmondta, hogy »mindent meg lehet csinálni a szuronyokkal, csak rájuk ülni nem lehet«.”⁷ Lukács még késői főművében, az *Ontológiában* is visszatér e problémára.

Gramsci kérdésfelvetése

Kétségtelen, a marxista filozófia eddigi fejlődésében Gramsci – eddig szinte egyedülállóan – koherens politikaelméleti koncepciót dolgozott ki. Ebből a szempontból a *Börtönfüzetek* amelyből mind ez ideig csak töredékek jelentek meg magyarul, alapvető jelentőséggel bír.

A *Börtönfüzetek* egyik, magyarul nem olvasható megjegyzésben Gramsci el-

különíti felfogását a korábbi filozófusokétól és egyben megadja a civil társadalom fogalmát, úgy, ahogyan azt ő érti: „Szükséges megkülönböztetni a civil társadalmat, ahogy azt Hegel érti és ahogyan ezekben a jegyzetekben gyakran használatos (azaz egy társadalmi csoportnak az egész társadalom feletti politikai és kulturális hegemóniája, az állam etikai tartalma értelmében)...”⁸ E fogalom-szerű megállapításban Gramsci kétséggkívül elkülöníti felfogását Hegelétől, azzal, hogy azt azonosítja a „politikai és kulturális hegemóniával”, s Hegellel szemben, aki magát az államot tartotta etikainak, és *csak* annak, Gramsci az etikai tartalmakat a civil társadalom szférájához köti. A társadalom „etikussága” tehát szerinte a civil társadalom kifejelettségétől függ. Ugyanakkor elkülöníti felfogását Marxétól is, hiszen a civil társadalom szféráját a felépítmény síkjára tolja át.⁹

Ezt világossan meg is fogalmazza: „Egyelőre a felépítmények két nagy »sík-ját« jelölhetjük meg: az egyiket »polgári társadalomnak« nevevezhetjük – ez általában »magánjellegűnek« mondott szervezetek összessége –, a másik a »politikai társadalom vagy állam«. E kettő megfelel a »hegemónia« funkciójának, amelyet az uralkodó csoport az egész társadalomban gyakorol, valamint a »közvetlen uralom« vagy parancsnoklás funkciójának, amely az államban és a »törvényes« kormányban fejeződik ki.”¹⁰ A civil társadalomnak a gazdasággal való kapcsolatát tehát más síkra tolja át.

Ez utóbbi jegyzetéből is világos, hogy Gramsci az államot nem differenciálatlanul, mint kényszerapparátust fogja csak fel, hanem *mellette* még feltételezi a civil szféra meglétét is. „A politikában a hiba az állam pontatlan megértéséből származik (teljes értelmében: diktatúra+hegemónia)...” (Q. 810–811). Ugyanezt ismétli máshol, másként, de ugyanebben az értelemben: „államon nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemónia«-gépezetet, avagy polgári társadalmat is.”¹¹ A civil társadalom tehát olyan magán-jellegű szervezeteket is magában foglal, amelyek szükségesek az állam legitimálásához. A vezető csoport érdekérvényesítését ugyanis nem lehet kizárólag az uralommal, a diktatúrával biztosítani (sőt: csak ezzel hosszú távon egyáltalán nem lehet), hanem szükség van hozzá a magánszervezetek kezdeményezéseire, más szóval a hegemónia létrehozására, a konszenzus megnyerésére.

Így az állam általános fogalmát Gramsci a következőképpen adja meg: „Az állam általános fogalma olyan tényezőket is magában foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni (úgy fogalmazhatnánk, abban az értelemben, hogy állam = politikai társadalom + polgári társadalom, vagyis kényszerrel páncélozott hegemónia)” (UF. 262–263.). Mint lájtuk, a Gramsci-féle elképzelés az államról abban is különbözik Hegelétől, hogy itt egyértelműen hangsúlyozódik a politikai társadalom, a kényszer mozzanata is, de természetesen nem csupán az.

Egyik börtönlevelében, amit az állam-problematika történelmi kiéleződésének idején, 1931 végén küldött sógornőjének, Gramsci talán a legpontosabban foglalja össze gondolatait az állam és a civil társadalom viszonyáról. Gondolatmenetének tehát aktualitása is volt. Saját kutatási témáit ismertetve ebben a levélben a következőket írja: „Ez a kutatás elvezet az állam-fogalom pontosabb meghatározásához, amit általában úgy fognak fel mint politikai társadalmat

(vagy diktatúrát, vagy olyan kényszerítő apparátust, amely a néptömegeket egy adott kor gazdasága és termelési típusa szerint fogmálja), nem pedig mint politikai és polgári társadalom (vagyis mint olyan hegemonia, amit egy társadalmi csoport az egész nemzeti társadalomra az úgynevezett magánszervezeten mint az egyház, a szakszervezetek, az iskolák stb. keresztül gyakorol) közti egyensúlyt.¹² Ez az idézet nagyon lényeges, mert rámutat arra, hogy Gramsci szerint minden állam a diktatúra és a hegemonia közti arány, helyesebben egyensúlyt mutatja fel, és az államot – tehetnénk hozzá – az minősíti, hogy diktatúrából vagy hegemoniából van-e benne több. Egy állam Gramsci szerint akkor stabil, ha a *hegemonia* a döntő benne. Innen van a modern politikaelméletben fontos helye a hegemonia-koncepciónak.

Gramsci tehát az állam életében egyaránt fontosnak ítéli meg a politikai társadalom és a civil társadalom meglétét. A két szféra további megkülönböztetését is elvégzi, amikor Guicciardini képletét, hogy ugyanis két dolog szükséges az államban: fegyverek és vallás, a következő kategóriapárokkal toldja meg: erő és konszenzus, kényszer és meggyőzés, állam és egyház, politikai társadalom és „polgári” társadalom, politika és erkölcs, jog és szabadság, rend és fegyelem, erőszak és csalás (UF. 243.). Az állam és a civil társadalom kérdése itt érintkezik az erő és a konszenzus problémacsoportjával¹³. Gramsci, mint a nyugat-európai típusú társadalmak teoretikusa, a parlamenti rendszer keretében gondolkodva a következőket mondja: „A parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemonia »normális« gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálása jellemzi. E kettő egyensúlya változik (se equilibrano variamente) úgy, hogy az erő ne kerekedjék túlságosan a konszenzus fölé, sőt úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánumai fejezik ki – újságok és egyesületek, s az utóbbiakat ezért bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják” (UF. 205–6., kiemelés tőlem – Sz. T.). Természetesen ez a polgári társadalom (mint formáció) normális működésekor van így, nem pedig abban a korban, amelyben ezt Gramsci írta. Mindenesetre világos, hogy Gramsci nem csak a civil társadalomnak szán kiemelt szerepet a társadalom működésében, hanem a hegemoniának és a konszenzusnak is, amelyek ezzel korrelatív fogalmak.

Gramsci ezeket az elveket egyértelműen az olasz filozófiai és politikaelméleti hagyományból meríti. Gondoljunk csak arra, amit *Machiavelli* mond *A fejedelem* című művében: „Tudnunk kell tehát, hogy kétféle módszer van a küzdelemben: az egyik a törvényekkel, a másik az erőszakkal. Emberi tulajdonság az egyik, állati sajátság a másik... egyik a másik nélkül nem lehet tartós.”¹⁴ Gramsci a Börtönfüzetekben tudatosan felhasználja a Machiavelli-féle centaur kettős természetet (UF. 71–72.) Machiavellin kívül elsősorban Croce hat Gramscira e téren. Croce *A politika elemei* című könyvében az állammal kapcsolatban többek között a következőket írja: „Az a dilemma, vajon az Állam alapja az erő vagy a megegyezés (consenso)..., mert valójában erő és megegyezés a politikában korrelát kifejezések és ahol megvan az egyik, sohasem hiányozhat a másik.”¹⁵ A konszenzus kialakulásához pedig szükség van arra a terepre, ahol mindez végbemehet: a civil szférára.

Stratégiai szempontból minden eddiginél fontosabb szerepe van a civil társa-

dalomnak. Gamscitól igen gyakran idézik nálunk is a most következőket, de úgy véljük, a civil társadalom szempontjából még nem gondolták végig, mi is következik ebből: „Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt: Nyugaton az állam és polgári társadalom között helyes arány állt fenn, amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete” (UF. 129.). A civil társadalom megléte, vagy kifejletlensége, visszafejlődése tehát döntő kérdés stratégiaiilag. Ha ugyanis az államot nem védi a saját konszenzusán alapuló civil társadalmi szféra, akkor magára (saját diktatúrájára) hagyatkozhat csupán. A stabil társadalomra ez semmiképpen nem lehet jellemző. A legfejlettebb államok „polgári társadalma igen összetett struktúrává vált, és képes ellenállni a közvetlen gazdasági tényező katasztrófáival fenyegető »áttöréseinek« (válságok, depresszió stb.): a polgári társadalom felépítménye a modern háború lövészárkainak felel meg” (UF. 126.). Sőt, ahogy Gramsci másutt írja: amennyiben időlegesen az állam nem képes, nem tud funkcionálni, akkor a maga mellé állított civil társadalom megvédi. Amennyiben az állam csak uralkodik és nem hegemon, az erőszak funkció időleges, átmeneti vagy véletlen elvesztésével veszélybe kerül az egész hatalom, legalábbis súlyos válságkorszak következik be. A hegemonia és konszenzuson felépülő civil társadalom már csak ezért is létkérdés egy állam életében.

Véleményünk szerint kifejezetten a kelet-európai helyzetről beszél, amikor egyik magyarul még nem ismert jegyzetében az *államimádatról* ír. „Bizonyos társadalmi csoportok számára, amelyeknek az autonóm állami életre való kerülésük előtt nem volt hosszú saját és független kulturális és morális periódusuk, az államimádat korszaka szükségszerű, sőt, kívánatos: ez az államimádat nem más, mint a »polgári társadalom« létrehozására irányuló kezdeményezés, amit történelmileg nem volt lehetséges létrehozni a független államéletre való kerülés előtt. Mindazonáltal ezt az ilyen államimádatot... nem szabad úgy fel fogni mint »örök« valamit...” (Q. 1020.). Gramsci tehát mindenképpen szükségesnek tartja a civil társadalom kialakítását, akkor is, ha ez nehézségekbe ütközik, s történelmi feltételei nem jók.

Még egy szempontból tartja fontosnak a civil társadalom meglétét: az állam elhalásával kapcsolatosan. „A kényszerállam fokozatos kimerülése úgy képzelhető el, hogy egyre szembeszökőbb elemei vernek gyökeret a szabályozott társadalomnak (vagy erkölcsi államnak, avagy polgári társadalomnak)” (UF. 263.). Más és pontosabb jegyzetében „a politikai társadalom felszívódásáról” beszél a civil társadalomba (Q. 662.). Tehát az állam megszűnésének előfeltétele a civil társadalom kialakítása, mert csak így válhat a társadalom igazi „önkormányzattá”.

A civil társadalom fogalma és valósága

Ezekből a megjegyzésekből egyértelműen kiderül, hogy a Lenin utáni marxista filozófiában és politikaelméletben újból szükséges felvetni és tárgyalni a civil társadalom problémáját. Méghozzá két vonatkozásban is. Egyrészt két-

ségekívül fogalmi szinten: megvizsgálni milyen a civil társadalom problémájának viszonya az elidegenedéshez,¹⁶ az államhoz, a hegemoniához és konszenzushoz. Másrészt konkrétan elemezni a civil társadalom ontológiáját, valóságát. Azt, hogy a társadalomban az állami formák mellett milyen „magánpolgári” kezdeményezések, szervezetek, intézmények létrehozása történt meg, milyeneket kell még létrehozni, hogy például a Hankiss Elemér által is elemzett működési zavarok a társadalomban ne erősödjenek föl.

A civil társadalom és az állam kapcsolatáról Gramsci által elmondottak véleményünk szerint jó alapot képeznek ahhoz, hogy ezeket *hic et nunc* a magunk számára újból átgondoljuk.

Jegyzetek

- ¹ Szabó Máté: „*Societas civilis*” és „*bürgerliche Gesellschaft*”, in: Magyar Filozófia Szemle, 1980, 4. sz., 447–472. old.; Szabó Máté: *A „polgári társadalom” kategóriája a mai társadalomtudományokban*, in: Filozófiai Figyelő, 1980, 1–2 sz., 152–172. old.; Ágh Attila: *A politika világa*, Kossuth 1984; Ágh Attila: *A védekező társadalom*, in: Magyar Tudomány, 1987, 1. sz.
- ² Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*, Akadémiai, 1971., 261. old.
- ³ Marx–Engels: *A német ideológia*, Magyar Helikon, 1974., 93. old.
- ⁴ Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*, in: Marx–Engels Válogatott Művek, Kossuth 1963, II. köt. 357. old.
- ⁵ Marx: *A gothai program kritikája*, id. kiad., 22. old.
- ⁶ Azok a marxista értelmezések, amelyek a lenini államelméleten alapulnak, ezért néha teljes egészében elfeledkeznek a civil társadalom kérdéséről. Úgy írnak az államról, mintha az a társadalmat teljesen fedő fogalom lenne. Ezt a látszatot az is megkönnyíti, hogy magukban a Marx és Engels szövegekben, a magyar kiadásban, a névmutató polgári társadalom címszava megkülönböztetés nélkül hozza a polgári társadalmat mint társadalomalakulatot és mint civil társadalmat.
- ⁷ Lukács György: *Lenin*, Magvető, 1970, 81. old.
- ⁸ A. Gramsci: *Quaderni del carcere*, Torino, 1975. Einaudi, 703. old. (A továbbiakban: Q.)
- ⁹ Erről a Gramsci-szakirodalomban igen nagy vita bontakozott ki az 1967-es Gramsci-konferencián és utána. A vitában N. Bobbio, Jacques Texier, B. De Giovanni, V. Gerratana, Perry Anderson és mások vettek részt. E vita anyagát közlöm a *Politikatudományi Füzeteknél* több év óta megjelenés alatt álló válogatásomban: *Állam, „polgári társadalom”, hegemonia. Tanulmányok Gramsci politikaelméletéről* (ÁJTK, megjelenés alatt).
- ¹⁰ A. Gramsci: *Filozófiai írások*, Kossuth, 1970, 279–280. old.
- ¹¹ A. Gramsci: *Az új fejedelem*, Magyar Helikon, 1977, 259. old. (A továbbiakban: UF.)
- ¹² A. Gramsci: *Lettere dal carcere*. Torino, 1973. Einaudi, 481. old.
- ¹³ Erről ír John Hoffmann: *The Gramscian Challenge. Coercion and Consent in Marxist Political Theory* (Oxford, 1984. Basik BlackWell) című művében.
- ¹⁴ N. Machiaveli: *A fejedelem*, in: Niccolò Machiavelli művei, Európa, 1978, I. kötet 87–88. old.

¹⁵ B. Croce: *A politika elemei*, Bp. én. Franklin (Fordította: Révay József) 18. old.

¹⁶ Erről a kérdésről bővebben írtam *Elidegenedés és civil társadalom* című tanulmányomban. (Magyar Tudomány, 1987, 7–8. sz. 561–565. old.)

Rezime

Država i civilno društvo kod Gramšija

Ističući da bavljenje državom ima danas i teorijski i praktični izuzetan značaj, autor preliminarno naznačuje glavne obrise geneze pojma civilnog društva, kao toposa novovekovne misli o društvu i njegovom ustrojstvu.

Prvi ozbiljni mislilac ove problematike bio je Hegel, ali je ona snažno prisutna u promišljanjima mladog Marksa i Engelsa, te Lenjina i mladog Lukača. Autor naglašava temeljne postavke ovih mislilaca, uz neizbežan zaključak, da bez poznavanja teorijskih dostignuća prethodnjika, nije moguće pouzdano interpretirati ni ideje Antonija Gramšija, italijanskog filozofa i politologa, čija problematizacija civilnog društva nudi još uvek vrlo sveže i aktuelne postavke.

Konstatujući da je upravo Gramši – i možda jedino on – elaborisao u dosadašnjem razvoju marksističke filozofije koherentnu koncepciju politikke teorije, autor ukazuje na fundamentalan značaj njegovih *Pisama iz zatvora*.

Distancirajući se od Hegela Gramši definiše civilno društvo identifikujući ga sa „političkom i kulturnom hegemonijom“ uz naglašeno povezivanje etičkih sadržaja za sferu civilnog društva.

Državu Gramši ne poima neizdiferencirano, to jest isključivo kao aparat prinude, već *uz njega* pretpostavlja i postojanje civilne sfere. Civilno društvo obuhvata i takve organizacije privatnog obeležja, koje su potrebne radi legitimacije države. Po Gramšiju postojanje političkog društva i civilnog društva imaju podjednaku važnost u životu države. A uspostavljanje civilnog društva Gramši smatra svakako potrebnim, čak i ako se to sukobljava sa teškoćama, ako istorijski uslovi nisu povoljni.

Summary

Gramsci's State and Civil Society

Pointing out that the investigation of the state is of exceptional theoretical and practical importance today, the author marks preliminary the main contours of the genesis of the concept of the civil society as the topos of modern thoughts about the society and its organization.

The first significant philosopher dealing with these problems was Hegel but the same problems appear also in the considerations of the young Marx and Engels, then Lenin as well as of the young Lukács. The author accentuates the fundamental statements of these philosophers followed by the conclusion that without the knowledge of theoretical achievements of predecessors it is not possible to give reliable interpretation of the ideas of Antonio Gramsci, the Italian philosopher and political scientist, whose attitude to the problems of the civil society offers theses, being very new and actual even today.

Establishing the fact that in the development course of the Marxist philosophy, ex-

actly Gramsci – and probably only he – elaborated a coherent conception of the political theory, the author indicates the fundamental importance of his letters from the prison.

Dissociating himself from Hegel, Gramsci defines the civil society, equating it with the „political and cultural hegemony“ with emphasized coherence between the ethic content and the sphere of the civil society.

Gramsci does not interpret the state undifferentiatedly i. e. exclusively as the instrument of compulsion, but *besides it* he supposes the existence of the civil sphere as well. The civil society comprises also such organizations of private character which are necessary for the legitimation of the state. According to Gramsci, the existence of the political society and of the civil one is of the same importance in the life of the state. Establishing the civil society is for Gramsci an imperative necessity, even when it raises difficulties, if the historical conditions are not favourable.